

ԱՆԻ ՖԻՇԵՆԿՃԵԱՆ

Պատմական գիտությունների թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ եւ ԳՀՃ

ՍՈՒՐԻԱԿԱՆ ՃԵՉԻՐԵՆ ԵՒ ՆՈՐԱԳԱՂԹ ՀԱՅԵՐԸ (ԹԵԼ ՊՐԱԳ)

Մոսկ

Ա. Աշխարհամարտին՝ 1914–1918 թթ., Օսմանեան կայսրութեան պարտութեամբ, Կայսրութեան եւ Անտանտի երկիրներու միջեւ Լեմնոս կղզիի Մուտրոս նաւահանգիստին մէջ կնքուած Մուտրոսի զինադադարով Սուրիան եւ Լիբանանը յանձնուած եւ անցած էին Ֆրանսական հոգատար իշխանութեան (Մանդատի) ներքեւ։ Վերջիններս, այդ տարածքներու վրայ յարատեւելու նպատակով, ամէն կերպ կը փորձէին իրենց դիրքերը ամրապնդել։

Օսմանեան կայսրութեան պարտութեան, քայքայման ու տարանջատման ազդակ կը հանդիսանար նաեւ Մուսթաֆա Քեմալի (Աթաթուրքի) ղեկավարած շարժումի (Միլլի շարժում) ծնունդը՝ 1919 թ. Մայիսին, ու յետագայ տարիներու անոր ձեռք բերած բազմաթիւ յաղթանակները, զորս արձանագրած էր զանազան ճակատներու վրայ։

Թուրքիոյ նորաստեղծ իշխանութեանց քաղաքական հիմքը թրքական ազգայնականութեան ամրապնդումն ու տարածումն էր։ «Նոր Թուրքիոյ վարիչներու նպատակն էր հաստատել ազգ-պետութիւն մը, որ հիմնուած ըլլար բացարձակապէս թրքական ինքնութեան վրայ. հետեւաբար անհանդուրժելի էին այստեղ ազգային այլ ինքնութիւններու ներկայութիւնն ու անոնց անդամներուն համախումբ ու համայնքային զարգացումը»¹։ Մինչդեռ Ֆրանսական հոգատար իշխանութիւնները, Թուրքիոյ յարակից երկրի մէջ գտնուելով, չէին քաջալերեր ու դէմ էին Սուրիոյ մէջ ազգ-պետութիւն ստեղծելու գաղափարին։

Եղեռնէն ետք Արեւմտեան Հայաստանն ու Փոքր Ասիոյ երբեմնի հայաշատ վայրերը գրեթէ դատարկուած էին հայ ազգաբնակչութենէ։

¹ Վ. ԹԱՇՃԵԱՆ, Սուրիական ճեզիրէն եւ հայերը 1920-ականներուն. Ֆրանսական հոգատարութեան գաղութատիրական դրուագ մը, Սուրիոյ հայերը գիտաժողովի նիւթեր (24–27 Մայիս 2015), Պէյրութ, 2018, էջ 149։

Մնացողներու մեծագույն մասը կը շարունակէր ապրիլ Թուրքիոյ մեծ քաղաքներու մէջ՝ տեղական իշխանութեան սպառնալիքներուն ենթակայ, իսկ քիւրտաբնակ գիւղական շրջաններու մէջ ապրողները «ճորտային յարաբերութիւններու մէջ էին տեղական քիւրտ աղաներու ու շէյխերու հետ: Հողագործներ կամ արհեստաւորներ էին, որոնք ամէն ձեւով կախեալ էին զիրենք շահագործող աղայէն կամ շէյխէն»²:

Ամերիկեան նպաստամատոյցի ներկայացուցիչ Մ. Հէնրի Րիկզ, որ 1921-ին քննական այցելութիւն մը կատարած ըլլալով «Անատոլուի» կարգ մը շրջանները՝ Պոլսոյ «Ժողովուրդի ձայն»-ի խմբագիրին հետեւեալը կը փոխանցէ, որ Խարբերդի հայութեան թիւը (1920–1921-ի տուեալներով) աւելի քան 30 000 է, որմէ 10 000-ը Խարբերդցի է, իսկ մնացեալը՝ Կարինէն, Սվազէն, Տիարպէքիրէն եւ ուրիշ նահանգներէն հաւաքուած աքսորական հայեր. «Մեծ մասամբ երկրագործ ըլլալով՝ հողամշակութեամբ կը պարապին, սակայն դժբաղ(իս)դ(տ)աբար շատ քիչերն են որ իրենց սեփական գործը ունին: Խիստ շատերը առ ու ան քիւրտին կամ Թուրքին քով վարձքով կը գործեն»³: Աւելի բարւոք վիճակի մէջ էին արհեստաւորները, որոնք կրնային իրենց օրապահիկը հայթայթել, իսկ չքաւորներուն կ'օժանդակէր՝ Ամերիկեան նպաստամատոյցը⁴:

1923 թ. Լոզանի պայմանագիրով Թուրքիա փոքրամասնութիւններուն նկատմամբ առաւել կը շարունակէ թրքացման քաղաքականութիւնը: Այս բախտորոշ պիտի ըլլար Թուրքիոյ հանրապետութեան մէջ ապրող փոքրամասնութիւններուն համար⁵, որոնց կարգին՝ հայերուն:

1920-ական թուականներու կէսերուն Մուսթաֆա Քեմալ կ'անցնի իր ծրագրի իրագործման, որն էր Թուրքիոյ արեւելեան նահանգներու (Արեւմտեան Հայաստանի) մէջ տեղաւորել 100 000 թուրք եւ քրտական հարցը լուծել իր ըմբռնած ձեւով:

Թուրքական իշխանութիւնները, հայ եւ քիւրտ յետագայ համագործակցութենէ մտահոգուած, քսանական թուականներու վերջաւորութեան քայլեր ձեռնարկելով, կը յաջողին տկարացնել այդ տարածքներուն վրայ ուժ եւ հեղինակութիւն ունեցող քիւրտ աղաներու եւ շէյխերու ազդեցութիւնը: Միաժամանակ իշխանութիւններու կողմէ փոքրաթիւ հայ

² Վ. ԹԱՇՃԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 155:

³ «Հայրենիք» օրաթերթ, 23-րդ տարի, թիւ 2662, 30 Յունուար 1921, Պոսթըն, էջ 1:

⁴ «Հայրենիք» օրաթերթ, 23-րդ տարի, թիւ 2662, 30 Յունուար 1921, Պոսթըն, էջ 1:

⁵ «Հայոց պատմութիւն», հտ. IV, գիրք առաջին, նորագոյն ժամանակաշրջան (1918–1945 թթ.), Երեւան 2000, էջ 648:

հասարակութեան ներկայութիւնը իր հողերուն վրայ կը դիտուէր որպէս խոչընդոտ՝ «լքեալ գոյքերու իւրացման տեսակէտէ»։ Ուստի մարդկային կեանք սպառնացող այս պայմանագիրը ահազանգ էր հայկական գիւղերու մէջ տակաւին գոյատեւող հայերուն տնօրինելու՝ կեանքը շարունակելու եւ շարունակելու խնդիրը։

Թրքական իշխանութեան կողմէ գիւղական բնակչութեան քաղաքներու մէջ համախմբելու աշխատանքը կը կատարուէր ոչ ուղղակի, այլ հանգրուանային.

— առաջին քայլը ներքին գաղթն էր՝ գիւղական շրջաններէն դէպի մօտակայ քաղաքային վայրեր, ուր գիւղացիին արգիլուած էր վաճառել որեւէ շարժուն ինչքեր եւ կամ հօտը,

— քաղաքներու մէջ քաղաքաբնակ իսլամներու կողմէ անոնց աշխատանք չհայթայթելը, որ թոյլ չէր տար նոր աշխատանք ձեռնարկելու,

— ապրուստի միջոցներ որոնելու նպատակով լքել տարածքը եւ անցնիլ սահմանակից այլ տարածք՝ կեանքը շարունակելու համար⁶։

Վահէ Թաշճեան կը նշէ, որ 1922-էն մինչեւ 1923-ի վերջը 3202 հայ, լքելով Խարբերդի ու Տիարպէրի շրջանները, կ'ապաստանի Սուրիա, իսկ Մալաթիայէն՝ 2666 հայ⁷։ Նոյն ժամանակաշրջանին՝ 1922-ի վերջերը, Թուրքիոյ Մարտինի շրջանէն փախուստ տուող «սուրիանիները եւ հայ կաթողիկոսները»՝ շուրջ 50 ընտանիք, կը հաստատուին Խապուր գետի եւ անոր հարկատուներէն՝ Ճաղճաղ գետի խառնուրդին ափին Վերին Ճէզիրէի առաջին քաղաքային կեդրոնի՝ Հասաքէի մէջ⁸։

1923-էն սկսեալ գաղթ սկսած էր դէպի Կ. Պոլիս եւ Սուրիա. կը գաղթէր, ընդհանրապէս, Թուրքիոյ ներքին գաւառներու հայութեան այն հատուածը, որ ի վիճակի էր իր ընտանիքի ճանապարհածախսը հոգալու. մինչդեռ այն մնացողները «պապենական դարաւոր հողերուն վրայ կը քաշքշէին իրենց թշուառ կեանքը, երբ վրայ կը հասնի քրտական ապստամբութիւն»-ը⁹։

1925-ի գարնան բռնկած քրտական շարժումը, աշնան պիտի վերածուէր ապստամբութեան։ «Նոր» Թուրքիան ձեռնարկած էր

⁶ Վ. ԹԱՇՃԵԱՆ, *նշ.աշխ.*, էջ 152–153։

⁷ Վ. ԹԱՇՃԵԱՆ, *նշ.աշխ.*, էջ 156։

⁸ Երկրորդ կեդրոնը պիտի ըլլար Գամիշլին։ Ճէզիրէի կամ Վերին Ճէզիրէի բնակեցման ֆրանսական ծրագրի մասին աւելի մանրամասն տես Վ. ԹԱՇՃԵԱՆ, *նշ. աշխ.*, 157–160։

⁹ Զ. ՄԱՐԿԵԱՆ, Թուրքիոյ ներքին գաւառներու հայոց պարտադիր արտագաղթը, Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Գ. տարի, Պէյրութ, 1972, էջ 104։

քիւրտերու մէկ մասի տեղահանութեան: Ամէնուրեք քիւրտերը ենթարկուած էին ահաւոր տառապանքներու եւ սպանութեան: Ընդհանուր տիրող կացութենէն զերծ չմնաց այդ շրջաններու մէջ բնակող հայ ժողովուրդը:

1927-էն սկսեալ տեղ-տեղ զանգուածային, բայց մեծ մասով առանձին ընտանիքներով դէպի Միջագետք, յատկապէս Գամիշլիի շրջանը կը գաղթեն Տիգրանակերտի¹⁰ եւ Բաղէշի նահանգներու մնացած հայերը, որոնց շարքին մեծ թիւ կը ներկայացնէին պշերիկցիները: Գաղթողները մինչեւ սուրիական սահման հասնիլը կ'ենթարկուէին անպատու մտանքներու:

Սուրիոյ ֆրանսական հոգատար իշխանութիւնները դէմ չեն կանգնիր դէպի Սուրիա հասնող գաղթականներու հոսքին, որոնք մեծ մասամբ «ասորիներ, քաղղէացիներ, սուրիանիներ, հայեր կամ քիւրտեր էին»: «Ֆրանսական իշխանութիւնները իրենք կը կազմակերպէին այս գաղթականներու բնակեցումը»¹¹: Մինչդեռ Սուրիոյ թուրքամէտ հասարակութիւնը կը պահանջէր փակել սահմանը: «1922—1924 թթ. թուրքական մամուլի ներշնչումով Սիրիայի թուրքասէր գործիչները պահանջում էին դռները փակել հայ գաղթականների առաջ, իսկ «եղածներն ալ ցրել» ներքին գաւառներում»¹²: Իսկ ֆրանսական գաղութարարները ոչ միայն չէին հակազդեր, այլ եւ կը հրահրէին ազգամիջեան թշնամանքի բորբոքումին¹³:

Կազմակերպուած էր Թուրքիոյ հարաւ-արեւելքը ապրող քրիստոնեայ փոքրամասնութիւններու մնացորդացին գաղթը դէպի Իրաք եւ Սուրիա¹⁴: Հալէպի «Եփրատ» թերթը կը գրէ. «...տարւոյս սկիզբէն մինչեւ այսօր Թուրքիոյ Արեւելեան գաւառներէն (Արեւմտեան Հայաստանէն — Ա. Ֆ.) Սուրիա ապաստանողներու թիւը հասած է 2500-ի, որոնց մէկ մասը կամովին գաղթած է մինչեւ Օգոստոսի վերջերը, իսկ մեծագոյն մասը Սեպտեմբերէն սկսեալ ապաստանած է բռնագաղթի առթիւ: Այս թիւին

¹⁰ 1923-ի տուեալներով՝ Տիգրանակերտի մէջ 200 տուն հայութիւն գոյութիւն ունեցած է մեծ մասամբ արհեստաւորներ եւ վաճառականներ: Սղերդէն ալ մաս մը հայեր եկած եւ հաստատուած են այնտեղ: Տէս «Հայրենիք» օրաթերթ, 25-րդ տարի, թիւ 3351, 9 Մայիս 1923, Պոսթըն, էջ 2:

¹¹ Վ. ԹԱՇՃԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 148:

¹² Տէս Հ. ԹՈՓՈԻՋԵԱՆ, Հայերի մասնակցութիւնը Սիրիայի եւ Լիբանանի ազգային-ազատագրական եւ դեմոկրատական շարժումներին, Երեւան, 1968, էջ 26, 45—49:

¹³ Անդ:

¹⁴ Տէս «Հայոց պատմութիւն», հտ. IV, էջ 650—651:

մէջ են Հասիճէ (Հասաքէ — Ա. Ֆ.), Գամըշը, Գարամանիէ եւ Րէսիւլ այն գտնուող գաղթականները, որոնք նիւթականի չգոյութեան պատճառաւ չեն կրցած մինչեւ Հալէպ տեղափոխուիլ»¹⁵:

1927—1930 թթ. պշերիկցի (քրտախօս հայեր)¹⁶ փախստականներու հոսքը դէպի Ճեզիրէ եւ Հալէպ կ'ունենայ զանգուածային բնոյթ՝ ընդհանրապէս գերդաստանային համախմբումով: 1930 թ. Յունուարին մեծագոյն խումբը՝ շուրջ 450 ընտանիք, կը հասնի Սուրիա: Աւելի ուշ, պարբերաբար փոքր խումբերով, կը շարունակուի գաղթը դէպի Սուրիա:

1927-ին սկիզբ առած՝ յատկապէս Պշերիկի հայերու գաղթը դէպի Սուրիա առաւել զանգուածային բնոյթ պիտի ստանար 1929-ի աշնան:

Հալէպի անգլիական հիւպատոս Մոնթ-Մէյսոնի կողմէ ուղարկուած գաղտնի թիւ 79 տեղեկագիրը՝ Լոնտոն, Արտաքին գործոց նախարարութեան պր. Ա. Հենտըրսընին, վառ ապացոյցն է 1929-ի վերջին վեց ամիսներուն Խարբութի, Տիարպեքիի եւ Մարտինի շրջաններէն Սուրիա հասնող հայ գաղթականներու կացութեան վերաբերեալ: «...Հալէպ այն ապաստարանն է, ուր հայ գաղթականներու ամէնօրեայ կարաւաններ կու գան: Ամբողջ (բոլոր — Ա. Ֆ.) ընտանիքներ հիւանդ են, գրեթէ բոլորն ալ ամբողջովին կարիքի մէջ են: «Թուրքիոյ մէջ, այսօր», կ'ըսէ Խարբութէն եկած հայը, «ապրելու ոչ մէկ միջոց ունինք, մենք հալածուած, կասկածի ենթարկուած, գէշ վարմունք ստացած, բանտ նետուած, դատուած եւ եթէ բախտաւոր ենք, տեղահան եղած ենք»»¹⁷:

Գամիշլիէն Տիգրան Ռշտունի 8 Դեկտեմբեր 1928 թ. թուակիր նամակով՝ ուղղուած Բերիոյ թեմի Քաղաքական ժողովին, տխուր կերպով կը ներկայացնէր այդ շրջանի նորեկ գաղթականներու վիճակը, եւ անմիջական օգնութիւն կը խնդրէր: Թշուառներու օգնութեան փութալու եւ արաբներու ու թուրքերու քովէն «հետզհետէ հասնող որբ-որբուհիները պատսպարելու միջոցներ ստեղծելու փափաքով պաշտօն տրուեցաւ ատենապետ տիարք Ազիրեանի եւ տիար Ֆարիս Սապաղեանի, որ

¹⁵ «Եփրատ» օրաթերթ, Գ. տարի, թիւ 251, 28 Դեկտեմբեր 1929, Հալէպ: Նաեւ «Գեղարդ», սուրիահայ տարեգիրք, Ե. գիրք, Հալէպ, 1996, էջ 106:

¹⁶ Պշերիկի եւ պշերիկցի հայերու մասին տես Կ. ՄԱՎԱՐԵԱՆ, Պշերիկցի քրտախօս հայերը եւ նրանց գաղթը դէպի Սիրիա, Բանբեր Հայաստանի արխիւների, թիւ 2(104), 2004, էջ 162—167: 1923-ի տուեալներով՝ «Պշերիկի մէջ կան բաւական թիւով հայեր, որ քրտախօս են եւ չունին ոչ եկեղեցի եւ ոչ ալ դպրոց: Ասոնք հանգիստ են եւ իրենց գործերով կը զբաղին»: Տես «Հայրենիք» օրաթերթ, 25-րդ տարի, թիւ 3351, 9 Մայիս 1923, Պոսթըն, էջ 2:

¹⁷ Զ. ՄԱՐԲԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 108—109:

մասնաւոր տեսակցութիւն մը ունենան Հ.Բ.Ը. Միութեան տեղական մասնաճիւղին եւ կամ անոր ատենապետի հետ»¹⁸:

Սահակ Բ. կաթողիկոսի կռահումը ճիշդ էր,— կը գրէ Թովուզեան¹⁹,— վերբացուած էին գաղթականներու վերաբնակեցման ծրագիրի ներքին ծալքերը: Թէեւ «հայ թերթերը» կը հրապարակէին, թէ գրեթէ բոլոր հայ նորահաստատ գիւղերու բնակիչները ինքնաբաւ դարձած էին, սակայն «ՍՈՒՏ է եւ հայ գաղթականները հեռու են ինքնաբաւ ըլլալէ»²⁰,— կը գրէ Վահան Թէքէեան: Ուստի երկրագործներու համար նոր գիւղերու հիմնումը օգտակար կրնար ըլլալ, եթէ այդ գիւղերը իրարմէ շատ հեռու չըլլային: Թրքական եւ կամ արաբական հոծ բնակչութեան մէջ հայ գիւղի մը կամ երկուքի տեղադրումը կը կատարուէր այլ նկատառումներով²¹:

1929 թ. Հոկտեմբերէն Նոյեմբեր ամիսներուն Սուրիա կ'ապաստանին, բացի Պշերիկէն, Արաբկիրի, Բալուի եւ Խարբերդի շրջաններէն տարագրուած հայերը. «Խարբերդէն եւ Բալուէն եկող գաղթականները երկաթուղիով կը հասնէին Սուրիոյ սահմանագլուխը, իսկ Տիարպեքիւրի շրջանի հայերը հարկադրուած էին քալելով հասնիլ սահմանագլուխ: Անոնք ընդհանրապէս անօթի եւ կիսամերկ վիճակով կը հասնէին սահմանագլուխ, ու պատասպարան չգտնելով ճամբաները կը պռկէին աշնան ցուրտ եղանակին»²²:

Ահա թէ ինչ կը գրեն Գամիշլիի եւ շրջակայ քրտախօս հայութեան պատասխանատուները Բերիոյ թեմի առաջնորդ Տ. Արտաւազդ եպս. Սիւրմէեանին եւ պատկառելի Քաղաքական Ժողովին. «Դարեր շարունակ թուրք, քիւրտ եւ այլազգ ամենակուլ ծովի մը մէջ լեռնացած ու դիրք բռնած ափ մը Պշերիկցի հայութիւնը, այս անգամ պարտուած ու անօգնական, քուրջի կտորի մը պէս Սուրիոյ աւազուտ անապատները շարտուած ենք: Սուլթանական ըլլայ կամ քէմալական, իրենց վաղեմի բնածին յատկութեանց յագուրդ տալու սիրոյն, ինչպէս ուրիշ նոյնպէս եւ Տիարպեքիւրի նահանգին մէջ, վերջերս բռնագաղթի եւ արտաքսումի ձեռնարկած են բոլոր վերապրող Հայերը, ամենակոպիտ եւ

¹⁸ Բերիոյ Հայոց Թեմի Ազգային Առաջնորդարանի արխիւ (յետախոս՝ ԲՀԹ ԱԱԱ), Քաղաքական Ժողովի 26 Հոկտեմբեր 1928-էն, 23 Սեպտեմբեր 1930, նիստ հ2., 14 12 1928, թերթ 21:

¹⁹ Հ. ԹՈՓՈՒՋԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 53: Տէս նոյնի, Սիրիայի եւ Լիբանանի հայկական գաղթօջախների պատմութիւնը (1841–1946) Երեւան, 1986, էջ 173:

²⁰ Հ. ԹՈՓՈՒՋԵԱՆ, Հայերի մասնակցութիւնը Սիրիայի եւ Լիբանանի ..., էջ 54:

²¹ Տէս Հ. ԹՈՓՈՒՋԵԱՆ, Սիրիայի եւ Լիբանանի հայկական գաղթօջախների պատմութիւնը, էջ 173–174:

²² Զ. ՄՍԵՐԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 106:

անմարդկային զրկանքներ է վերջ, կողոպտելով մեր շարժուն եւ անշարժ սեփականութիւնները գրեթէ մերկ եւ անօթի վիճակի մէջ մեկնում պարտադրելով»²³: «Թուրք պետական ու ժողովրդական այս ամենավերջին աւազակութեան երեսէն Հիւսիսային Սիւրիոյ սահմանամերձ համայնքներն ու կայանները,— մանաւանդ Գամիշլի, Րասէլայն, Հասիչէ եւ Ամուտէ,— շարան շարան եւ հանապազօր ականատես կ'ըլլան մեր այս անաստուած գաղթին ու զուլումին»²⁴:

Հալէպահայ հանրաժանօթ բժիշկ Ասատուր Ալթունեանի 29 Նոյեմբեր 1929 թուակիր նամակը՝ Կիպրոսի անգլիացի հոգեւոր հովիւ Հարըտ Պաքսթկնիի, վառ ապացոյցն է տիրող իրավիճակին, ուր կը հաղորդէր «շուրջ 400 հայեր, գլխաւորաբար Վանէն եւ Խարբերդէն, Հալէպ էին եւ քաղաքէն դուրս, լքեալ հին ու աղտոտ շէնքի մը մէջ կ'ապրէին»²⁵: «... վերջին պահուն 200 հայեր եւս հասած էին քաղաք եւ թէ հազար հոգի եւս կը սպասուէր»²⁶:

Նիւ Եորքի «Յուշարար» պաշտօնաթերթը եւս կ'անդրադառնայ Հալէպի մէջ ապաստանած 1200 գաղթականի, իսկ Հասիչէի, Գամիշլիի, Համուտայի եւ Գարամանէի մէջ թիւով 390 քրտախօս ընտանիքներու մասին, որոնք ճանապարհին, բացի կեղեքումէ, ենթարկուած էին համաճարակի, որ խլած է 130 երեխայի կեանքը²⁷:

Հալէպի «Եփրատ» եռօրեայ թերթը 1929-ի համարներէն մէկուն մէջ հետեւեալը կը փոխանցէր. «Նկատելով որ Թուրքիոյ արեւելեան սահմաններէն վերջերս Սուրիա հասնող գաղթական ազգայնոց Սուրիա մուտքի արտօնութեան տեղաւորման պայմանաւորման գործը օրէ օր աւելի կարեւորութիւն կը ստանայ եւ նկատելով Հայ[կական] Բարեգործական Միութեան Գահիրէի եւ Փարիզի կեդրոնները ինչպէս նաեւ արտասահմանի գաղութները մեծապէս կը շահագրգռուին Սուրիա հասնող գաղթականաց խնդրով, Առաջնորդ Սրբազանը տեսակցութիւն մը ունեցաւ Վեհ. Կաթողիկոսի եւ գաւառական ու քաղաքական ժողովներու ատենապետներու հետ, կազմելու համար Խնամատարական Կեդրոնական

²³ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւն, Բերիոյ թեմի արխիւ (յետայսու՝ ՄՏԿԿ ԲԹԱ), հաւաքածոյ 3 (հ.), ցուցակ 1 (ց.) թղթածրար (թ.), 78, թերթ (թ.) 29: (Հալէպ, 23 Հոկտեմբեր 1929 թուակիր նամակ, պատճէն):

²⁴ ՄՏԿԿ ԲԹԱ, ն. տ.:

²⁵ Զ. ՄՍԸՐԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 111:

²⁶ Ն. տ.:

²⁷ «Յուշարար» պաշտօնաթերթ, Ժէ. տարի, թիւ 143, Փետրուար 1930, Նիւ Եորք, էջ 2:

յանձնախումբ մը, Վեհափառ Հօր բարձր հովանաւորութեան տակ գործելու համար»²⁸:

Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան Ամերիկայի շրջանային յանձնաժողովը իր հայրենակիցներուն կը տեղեկացնէ հայութեան բեկորներու տեղահանութեան «նոր աղէտ»-ի մասին եւ «Կոչ Ամերիկահայութեան» շրջաբերականով հանդէս կու գայ՝ փութալու ընծայելով իրենց բաժինը մարդասիրական եւ ազգասիրական գործին ի նպաստ կարօտեալներուն, որոնց թիւը հասած էր 4000-ի: «Դժբախտ տարագրեալները իրենց ակամայ ուղեւորութեան միջոցին ամէն բան կորսուած հիւրընկալ հողէն ներս կը մտնեն կիսամերկ ու անսուաղ, ուժասպառ եւ հիւանդագին»²⁹:

Գամիշլիի Հայ Կարմիր Խաչի վարչութիւնը, Բերիոյ թեմի Քաղաքական ժողովին նամակով կը փոխանցէր Արեւմտեան Հայաստանէն եւ ի մասնաւորի Խարբերդի շրջակայ գաւառներէն Հալէպ, Հասիէ, Գամիշլի եւ Դարամանիէ հասած վեց հարիւրէ աւելի ընտանիքներու թշուառ ու անմիսիթար վիճակը³⁰: Ժողովը անմիջապէս կ'որոշէ Ն.Ա.Օ.Տ.Տ. Սահակ Բ. Վեհափառէն խնդրել վեց հարիւրէ աւելի եւ տակաւին գալիք հարիւրաւոր գաղթականներու «տեղաւորման եւ սննդաւորման պարագան ուշադրութեան յանձնել կիբանանի, Դամասկոսի եւ արտասահմանի Հայ Առաջնորդութեանը եւ բարեսէր ազգայնոց, վերահաս ձմեռէն առաջ օգնութեան փութալու համար այս կարօտեալներուն»³¹: Կորոշուի նաեւ գրել Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան տեղական մասնաժողովին եւ Հայ Ազգային Կարմիր Խաչին՝ ստանձնելու գաղթականներու խնամատարութիւնը եւ կազմակերպելու բժշկական օժանդակութիւնը:

Այս առաջադրանքէն թելադրուած, Առաջնորդը կ'այցելէ «բժշկապետ Ա[սատուր] Ալթունեանի, որ սիրալոյսով խոստացաւ կազմուելիք խնամատարութեան»: Գաղթականաց հոգատարութեան համար նորընտիր Կեդրոնական խնամակալութիւն մը կը յառաջանայ հինգ անձերէ բաղկացած «ԽՆԱՄՍԱՍՐ ՄԱՐՄԻՆ» անունով՝ բժիշկներ Ա. Ալթունեան եւ Յարութիւն Տէր Ղազարեան, Հ. Գաբրիէլ Ժ. վրդ. Գասպարեան, Արմէն Մազլումեան եւ Գրիգոր Ազիրեան³²: Նշանակումէն ետք,

²⁸ «Եփրատ», Եռօրեայ թերթ, Գ. տարի, թիւ 247, 14 Դեկտեմբեր 1929, Հալէպ, էջ 4.:

²⁹ «Յուշարար» պաշտօնաթերթ, Ժէ. տարի, թիւ 142, Յունուար 1930, Նիւ Եորք, էջ 2:

³⁰ ԲՀԹ ԱԱԱ, ատենագրութիւն Քաղաքական ժողովի, նոյն տեղը, Հէ. նիստ, 22 Նոյեմբեր 1929, թ. 106:

³¹ Անդ:

³² «Եփրատ», Եռօրեայ, Գ. տարի, թիւ 247, 14 Դեկտեմբեր 1929, Հալէպ, էջ 4.:

կը յետաձգեն դիւանի ընտրութիւնը եւ կը յանձնարարեն Արմէն Մազլումեանին ու բժ. Յ. Տէր Ղազարեանին Հալէպէն անյապաղ մեկնիլ Սուրիոյ շրջանները՝ յարմար վայրեր որոնելու եւ գաղթականներէն մաս մը փոխադրելու:

Աւելի ուշ Գաղթականաց յանձնախումբը պիտի կազմէր իր դիւանը հետեւեալ ձեւով՝ Ա. ատենապետ՝ բժ. Ա. Ալթունեան, Բ. ատենապետ՝ Գեր. Գաբրիէլ վրդ. Գասպարեան, Ա. ատենադպիր՝ բժ. Յ. Տէր Ղազարեան, գանձապետ՝ Արմէն Մազլումեան, եւ հաշուեքննիչ՝ Գրիգոր Ազիրեան:

Հալէպի Գաղթականաց Խնամատարութեան տեղեկագիրին համաձայն՝ 1929–1930 թուականներուն Թուրքիայէն հասնող գաղթականներուն ընդհանուր թիւը կը հաշուէր 800 ընտանիք (շուրջ 5000 մարդ): Անոնցմէ 600-ը առժամեայ կ'ապաստանին Իրաք-Թուրքիա սահմանամերձ Գամիշլիի եւ Հասիշէի շրջանները, իսկ 200-ը՝ Հալէպի քէմփերու եւ խաներու (իջեւանատուն) մէջ³³:

Սուրիոյ հիւսիսարեւելեան շրջաններուն մէջ տարագիրներու օգնութեան գործը առաջ տանելու համար Հալէպի Գաղթականաց Խնամատարութեան Կեդրոնական Յանձնախումբը (յետայսու՝ ՀԳԽԿՅ) կ'որոշէ Սուրիոյ զանազան քաղաքներուն մէջ կազմել ենթայանձնախումբեր (ենթայանձնաժողովներ): Հալէպի ենթայանձնախումբը կը կազմուի հետեւեալ ազգայիններէ՝ Վերապատուելի Ահարոն Շիրաճեան, Միհրան Բիւզանդեան, բժ. Խաչիկ Պօղոսեան, Սարգիս Սելեան, Միհրան Հերարտեան եւ Միհրան Պասմաճեան: Յանձնախումբը իր Ա. նիստը կը գումարէ բժ. Ալթունեանի բնակարանէն ներս, միասնաբար խորհրդակցելու գաղթականներու բարւոք վիճակ մը ապահովելու մտահոգութեամբ³⁴: Ենթայանձնախումբը կ'որոշէ գաղթականներու նպաստի գործի ձեռնարկելու համար առաւել մօտէն հետաքրքրուիլ եւ ցանկագրել անոնց անունը, ազգանունը, տարիքը, ծննդավայրը եւ նիւթական վիճակը: Հոգեւոր մխիթարութեան համար քահանայ մը ղրկել, ինչպէս նաեւ՝ բժիշկ եւ դեղորայք:

1930-ի տուեալներով՝ Գամիշլի, Ամուտէ, Հասիշէ, Գարամանիէ եւ այլ շրջաններ ապաստանող գաղթականներու պիտի միանային նորերը՝ առաւել դժուարացնելու պատասխանատուներու խնամատարական գործը: Սակայն պէտք է խոստովանիլ, որ արտասահմանէն եւ Սուրիոյ

³³ «Հայաստանի Կոչնակ», ամսագիր, Լ. տարի, թիւ 40, Հոկտեմբեր 1930, Նիւ Եորք, էջ 1274:

³⁴ «Եփրատ» եռօրեայ, Գ. տարի, թիւ 254, 11 Յունուար 1930, Հալէպ, էջ գ.:

զանազան կողմերէն գաղթականներուն օժանդակելու համար ստացած են նիւթաբարոյական նպաստներ:

Արդ, այս յօդուածը կը միտի ներկայացնել Սուրիոյ հիւսիսարեւելեան հայաբնակ վայրերէն Թէլ Պրագի Սահակաշէն եւ Մեսրոպաշէն գիւղերու ծնունդի պատմութիւնը³⁵:

Գաղթականներու տեղաւորումն ու գիւղաշինութեան գործը՝
Թէլ Պրագ

Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Սահակ Հայրապետի նախագահութեամբ, Բերիոյ թեմի Առաջնորդ Գերաշնորհ Տ. Արտաւազդ արք. Սրբազանի ներկայութեամբ, Գաղթականաց Խնամատարական Կեդրոնական յանձնաժողովն ու Տեղական Ենթայանձնաժողովի բոլոր անդամները խորհրդակցական ժողով կը գումարեն, ուր կը քննարկուի թուրք-սուրիական սահմանի վրայ ապաստանող 2000 տարագիրներու անմիջիցս վիճակը եւ կ'որոշուի պատուիրակութիւն մը ուղարկել այդ շրջանները, կազմուած Բարեգործականի եւ Խնամատարական յանձնախումբի կողմէ: Այդ պատուիրակութեան անդամներ կը նշանակուին Տ. Բաբգէն քհնյ. Փափազեան, Բարեգործականէն՝ գործակատար Մ. Թերճանեան, խնամատարական յանձնախումբէն՝ վեր. Ա. Շիրաճեան, Մ. Պասմաճեան, բժ. Թ. Պասմաճեան եւ հողագէտ Միսաք Մելքոնեան: Պատուիրակութեան պիտի ընկերանային Միս Պիւլ, Միս Ռապըրթս (Րոպերթս) եւ Միս Հիմանս³⁶: Մեկնելէն առաջ Խնամատարական մարմինը, Սրբազան Հօր, Գաւառական եւ Քաղաքական ժողովներու ատենապետներու ընկերակցութեամբ, կը ներկայանայ Ֆրանսական իշխանութեան Հալէպի պատուիրակին՝ հարկ եղած դիւրութիւնը ընձեռելու եւ պատուիրակութեան աջակից դառնալու, յատկապէս՝ տեղաւորման հարցով (մասնաւոր գիւղ մը, ըլլայ ընդարձակ, բերրի, առողջապահական ու վտանգէ զերծ)³⁷:

³⁵ Գաղթի մասին մանրամասն տես Զ. ՄԱՐԿԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 101–118: Թաշճեան Վահէ, նշ. աշխ., էջ 147–160: Կ. ՄԱԿԱՐԵԱՆ, Քրտախօս Բշերիկցիները եւ անոնց գաղթը Սուրիա (Պատմա-ազգագրական ակնարկ), անտիպ, Հալէպ, 2003: Ա. ՖԻՇԵՆԿՃԵԱՆ, Հայերու հոսքը դէպի Սուրիոյ հիւսիսարեւելեան շրջանները, Թէլ Պրագ (սկիզբէն մինչեւ 1938 թ.), «Տաթեւ» հայագիտական տարեգիրք, թիւ 1, Հալէպ, 2008, էջ 308–316:

³⁶ «Եփրատ» եռօրեայ, Գ. տարի, թիւ 259, 29 Յունուար 1930, Հալէպ, էջ 3: Միս Հիմանս «Հոյանտայի բարձր ընտանիքներէն դեռատի օրիորդ մըն է որ իր անձնական ծախքովը Հահէյէն մինչեւ Սուրիա եկած է հայերը ճանչնալու եւ հայ տառապանքներուն տեղեակ ըլլալու համար»: Ն. տ.:

³⁷ Ա. ՖԻՇԵՆԿՃԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 315:

Սուրիահայ Օգնութեան Խաչի Կեդրոնական վարչութիւնը եւս կ'արձագանգէ աղէտեալներու օգնութեան փութալու պատասխանատու գործին: Նամակագրութեամբ իրավիճակը կը տեղեկացնէ Ամերիկայի Հայ Կարմիր Խաչի Կեդրոնական վարչութեան եւ անհրաժեշտ օգնութիւն կը խնդրէ: Մինչ այդ վարչութեան ատենապետ Բժ. Թորոս Պասմաճեան անմիջապէս կը մեկնի հեռաւոր Գամիշլի, անհրաժեշտ դեղորայքով ծանրաբեռնուած, միաժամանակ ուսումնասիրելու իրավիճակը եւ կազմակերպուած աշխատանք տանելու համար: Նախքան հասնիլը՝ արդէն նորահաս գաղթականներու մէջ իրենց աւերները գործած էին հարսանիքը, ծաղկախտը, թանչքը եւ ջերմը ու կարճ ժամանակի մը մէջ (150) հոգի զոհ գացած էին յիշեալ հիւանդութեանց³⁸:

1930-ի Յունուարի վերջերը Խնամատարութիւնը կրկին կ'առաջարկէ Բժ. Թ. Պասմաճեանին երթալ Գամիշլի, ստանձնել տարագիրներու բժշկական խնամքը եւ միաժամանակ զբաղիլ գաղթականներու տեղաւորման գործով: Բժ. Պասմաճեանին կ'ընկերակցի պրն. Միսաք Մելքոնեան, «գիւղի հալէ գիւղաշինութենէ հասկցող մէկ մը»³⁹: Բժ. Ալթունեանի կողմէ պատուելին կը նշանակուի գործի լիազօր վարիչ: Իրենց հետ կ'ընկերակցէին առաջնորդարանի կողմէ քահանայ մը եւս՝ տարագիրներու հոգեւոր մխիթարութեան համար, եւ Բարեգործականի հաւաքիչը: Օգնութեան Խաչի Կեդրոնական վարչութիւնը կը ղրկէ երկու հիւանդապահուհի: Բժ. Պասմաճեանի հսկողութեամբ անոնցմէ մէկը երկու ամիս կը մնայ Թէլ Պրագի երկու գիւղերու մէջ, կը խնամէ հիւանդները եւ «ցաւ ունեցող աշքերը», իսկ միւսը Հասիշէ՝ խնամելու այդ տեղի գաղթականները: Բժշկական խնամքի եւ դեղի գործածութեանց առաջքը առնելու եւ հիւանդները դարմանելու ուղղութեամբ աշխատանքները դրական արդիւնք կ'արձանագրեն: Վերջ կը գտնէ համաճարակը եւ Յունուարէն մինչեւ Սեպտեմբեր «կը մեռնին միայն 6—7 փոքրիկներ ամառուան տաքի առթած մանուկներու փորհարութեան պատճառով եւ 3 հոգի մեծեր, մին թոքատապէ, մէկը աղիքներու հիւծախտէ եւ ուրիշ մը լեարդի հիւանդութենէ»⁴⁰:

³⁸ Ա. ՖԻՇԵՆԿՅԱՆ, Տեղեկագիր՝ 1929—30-ին Արեւմտեան Հայաստանէն հիւսիսարեւելեան Սուրիա ապաստանած հայ գաղթականներու մասին, Սուրիոյ հայերը գիտաժողովի նիւթեր (24—27 Մայիս 2015), Պէլրութ, 2018, էջ 228, 231, 234:

³⁹ Ա. ՖԻՇԵՆԿՅԱՆ, Տեղեկագիր՝ 1929—30-ին Արեւմտեան Հայաստանէն հիւսիսարեւելեան Սուրիա..., նշ. աշխ., էջ 229:

⁴⁰ Ա. ՖԻՇԵՆԿՅԱՆ, Հայերու հոսքը դէպի Սուրիոյ հիւսիսարեւելեան շրջանները, Թէլ Պրագ (սկիզբէն մինչեւ 1938), «Տաթեւ» հայագիտական տարեգիրք, էջ 320 եւ նոյնի Տեղեկագիր՝ 1929—30-ին Արեւմտեան Հայաստանէն հիւսիսարեւելեան Սուրիա..., նշ. աշխ., էջ 231—232:

Վերապատուելի Ահարոն Շիրաճեան 3 Մարտ 1930-ի տեղեկագիրով կը ներկայացնէ Տեղաւորման յանձնախումբի կողմէ ծրագրուած աշխատանքները: Առաջնահերթ խնդիրներէն էին գաղթականներու անհրաժեշտ հողատարածքներ տրամադրել, երկրագործական գործիքներ, բաւական սննդամթերք քանի մը ամսուան. «Յանձնախումբի առաջնահերթ գործն է այդ գարնան իսկ գտնել, գնել ու անոնց տրամադրել անհրաժեշտ հողատարածութիւնները: Ասոնցմէ զատ 50 ընտանիքներ նոյնպէս կրնան ինքնաբաւ ըլլալ, եթէ անոնց եւս տրամադրուի անհրաժեշտ մշակելի հողատարածք»⁴¹: Վերապատուելին տեղեկագիրին մէջ կը յայտնէր, թէ իրենց աշխատանքներուն նիւթապէս կը նպաստէին «հայ անհատներու եւ հաստատութիւններու կողմէ տրամադրուած 1800 եւ օտար բարերարներէ եկած 1200 թրքական ոսկեդրամը», որոնց հաշուէն «200 կամ 220 ընտանիքի ծրագրած է տրամադրել վրաններ, որպէսզի անոնք հաստատուին ու զբաղին երկրագործութեամբ ու անասնապահութեամբ»⁴²: Գաղթականներուն պիտի տրամադրուէին վրաններ, իսկ եթէ անոր փոխարէն հիւղեր հաստատուէին, անկասկած որ նախատեսուած պիտէին անբաւ պիտի համարուէր: Սակայն, ստոյգ աղբիւրներէ հաղորդուած տեղեկութիւններու համաձայն, վերապատուելին կ'ըսէր. «Մենք որեւէ ատեն կրնանք գտնուիլ Թուրքիայէն եկող 600—700 ընտանիքներու նոր գաղթի մը առջեւ»⁴³: Շիրաճեան իր 31 Մարտ 1930 թուակիր նամակով կը տեղեկացնէր նաեւ, որ Հասիշէէն դէպի Գամիշլի, դէպի արեւելք բազմաթիւ բնակավայրեր կան: Իրաք-Թրքական սահմանին վրայ եւս ընդարձակ տարածութիւն մը կայ՝ «հարիւրաւոր հողէ բլուրներ, որոնք հին ժամանակներուն քաղաքներու եւ գիւղերու կեդրոններ էին, ինչպէս Թէլ Արուսը, Թէլ Ուզումը, Թէլ Ինճիրը, Թէլ Պէյտարը, Թէլ Մաճտը եւ այլն»⁴⁴: Այդ վայրերու մէջ քրիստոնեաներու կողքին կար քիւրտ բնակչութիւն, «...քրտական գիւղեր կ'երեւին ամէն կողմ: Պետուի»⁴⁵ արաբները նոյնպէս կ'ուզէին հաստատուիլ շրջանին մէջ նորանոր գիւղեր շինելով»⁴⁶:

Ֆրանսական հոգատար իշխանութիւնն (Մանդատ) ու տեղական կառավարութեան ներկայացուցիչները քեմալական Թուրքիոյ կեղեքումներէն,

⁴¹ Ա. ՖԻՇԵՆԿՃԵԱՆ, Հայերու հոսքը..., նշ. աշխ., էջ 315:

⁴² Կ. ՄԱԿԱՐԵԱՆ, Քրտախօս Բշերիկցիները եւ անոնց գաղթը Սուրիա ..., նշ. աշխ., էջ 18:

⁴³ Կ. ՄԱԿԱՐԵԱՆ, ն. տ.:

⁴⁴ Անդ, նշ. աշխ., էջ 17—18:

⁴⁵ Պետու կը նշանակէ վրանաբնակ:

⁴⁶ Կ. ՄԱԿԱՐԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 17—18:

յատկապէս Սուրիա-Թուրքիա սահմանագլխուն հասնող գաղթականներուն տեղաւորման եւ բնակեցման համար կը ձեռնարկեն գործի. երկար փնտռտուքէ եւ տարածքի զննումէ ետք Սուրիա-Թուրքիա սահմանագիծէն դէպի հարաւ (48-րդ քիլոմետրի վրայ) կ'որոշեն հիմնել երկու գիւղ Թէլ Պերրի եւ Թէլ Պրագ⁴⁷ հողաբերուրներուն վրայ՝ Ճաղճաղ գետի եզերքը: «Հաստատուելիք այս վայրերը կ'որոշուին զօր[ավար] Գուլէի (խօսքը Ճենէրալ Գալէի մասին է — Ա. Ֆ.) եւ քաբիթան Lerroumaux-ի (խօսքը Հասիչէի կառավարիչ գէթըն Derroumaux-ի մասին է — Ա. Ֆ.) ցուցմունքներով»⁴⁸, ուր կային բաւականաչափ բարեբեր հողեր: Այս մասին Զուլաքեան կը գրէ, որ 1930-ի Մայիսին Գաղթականներու տեղաւորման յանձնախումբի ատենապետ վերապատուելի Ահարոն Շիրաճեան «օգնական ունենալով Friends of Armenia-ի ներկայացուցիչ միսս Edith Roberts-ը պշերիկցի քրտախօս հայ գաղթականներու համար երկու գիւղեր կառուցելու համար տեղի ընտրութիւն կը կատարէ. ատիկա Թէլ Պերրի կոչուող վայրն է, Հասիչէի շրջան»⁴⁹: Ֆրանսական հոգատար իշխանութիւնն ու տեղական կառավարութեան ներկայացուցիչները գաղթականներու բնակութեան հող տրամադրելու վերաբերեալ որոշուած վայրին հաւանութիւն տալէ ետք կը պարզուի որ գիւղերը սահմանագիծին մօտ են եւ «ըստ թուրք-սուրիական համաձայնութեան, սահմանէն 50 քիլ. (քիլոմետր) դէպի հարաւ հաստատուած պիտի ըլլան գիւղերը»⁵⁰: Կ'որոշեն 2 քիլոմետր դէպի հարաւ փոխադրել: Սակայն պէտք է ըսել, որ գաղթականները արդէն տեղաւորուած էին վրաններու մէջ, բաւականաչափ աղիւս պատրաստած, յարդ ամբարած, ջրհորներ փորած ու բուն թափով սկսած էին տուներ կառուցել: Բայց եւ այնպէս գիւղերու ստեղծման համար կատարուած ողջ աշխատանքը մէկդի կը դրուի եւ 200 ընտանիք տեղաւորելու համար կ'որոշուի իրարմէ անջատ երկու գիւղեր հիմնել, որոնք կը հաստատուին 50—51 քիլ. դէպի հարաւ եւ Հասիչէէն 50 քիլ. դէպի հիւսիս⁵¹: «Գամըշլուէն հարաւ, Գամըշլու եւ Հասիչէի մէջտեղ Ճաղճաղի եզերքը, Թէլ Պրագ անունով վայր մը տրամադրուեցաւ մեզ գիւղեր շինելու եւ այդտեղ տեղաւորելու համար նորեկ գաղթականները»⁵²:

⁴⁷ Թէլ Պրուգ գրուած է մամուլի մէջ:

⁴⁸ «Ապագայ» եօթեայ, Ժ. տարի, թիւ 73, 26 Յուլիս 1930, Փարիզ, էջ 2:

⁴⁹ Տէս <https://www.facebook.com/hagop.cholakian.9/posts/2223929957736639>, Վաւերագիր 15, Թէլ Պերրի, Թէլ Պրագ... եւ Թուրքիոյ պահանջուած ապահովութեան գօտին:

⁵⁰ «Ապագայ» եօթեայ, Ժ. տարի, թիւ 73, 26 Յուլիս 1930, Փարիզ, էջ 2:

⁵¹ Անդ:

⁵² Սուրիահայ Օգնութեան Խաչի Կեդրոնական Վարչութեան արխիւ (յետայսու՝ ՍՕԽ ԿՎԱ), ատենագրութեան տետրակ, 1931—1933, «Տեղեկագիր Յունուար—Սեպտեմբեր 1930», թ. 110:

Եւ այսպէս՝ 1930-ի ամրան Հալէպի Գաղթականաց Խնամատարութեան Կեդրոնական յանձնախումբի (յետայսու՝ ՀԳԽԿՅ) նախաձեռնութեամբ Թէլ Պրագի հողաբլուրն ու անոր շրջակայքի հարթ տարածութիւնները կը գնուին՝ որպէս ազգային կալուած. կ'որոշուի իրարմէ կէս ժամ հեռաւորութեամբ երկու բլուրներու վրայ 50-ական սենեակնոց երկու գիւղեր կառուցել⁵³: Այս գործին գերակատարութիւն կ'ունենան Տեղաւորման յանձնախումբի անդամներ վեր. Ահարոն Շիրաճեան եւ Հասիչէէն վաճառական մը՝ Ճէմիլ Տիլանճի: «Պատ(ուելի) Շ(ի)րաճեան այս մասին օգտաշատ դեր կատարեց: Ընտրուած այս բնակավայրերու հողն ու ջուրը լաւ են: Գիւղերէ իւրաքանչիւրն ունի Գ(գ)իւղապետ մը, գիւղին գործերը վարող: Եկեղեցիի եւ դպրոցի շինութեան համար, յարմար վայրեր նկատի առնուեցան: Այս գաղթականաց տեղաւորման գործին օգտակար եղաւ նաեւ հասիչեցի Ճէմիլ էֆ(էնտի) Տիլանճի անուն վաճառականը»⁵⁴:

1930-ի ամրան, առանց նախապէս մշակուած ծրագրի մը, Գամիշլիի գաղթականներէն (պշերիկցիներ) 180 ընտանիք կը փոխադրուի Թէլ Պրագ եւ իրարմէ կէս ժամ հեռաւորութեամբ, երկու վայրերու մէջ, կը սկսին հողը հերկել եւ տուններ կառուցել: Անոնց կը տրուին հարկաւոր նիւթեր՝ լծկան եզներ, արօր, խոփ: Կը սկսի հողամշակութիւնն ու տուներու կառուցման աշխատանքը: Իրենց ընտանիքներու համար կը կառուցեն հողաշէն բնակարաններ՝ որպէս երկու գաղթակայան, եւ կը կոչեն Մեսրոպաշէն (Վերի գիւղ) եւ Սահակաշէն (Վարի գիւղ). «Մեր ստացած վերջին տեղեկութեան համեմատ այս եօթնեակին մէջ 60 սենեակներու պատերը բարձրացուած են եւ տանիքները ծածկելու համար ալ պէտք եղած գերաններն ու տախտակները ղրկուած»⁵⁵: Իւրաքանչիւր գիւղ կ'ունենայ իր գիւղապետը՝ Տիգրան Ռշտունի եւ Գրիգոր Մուրատեան: «Տեղական վարչական ժողովներ ալ կան: Երկու գիւղերու յարաբերութեան համար ճամբայ պիտի շինուի: Երկուքին մէջտեղը եկեղեցիի մը եւ դպրոցի մը շինութեան համար վայրեր ընտրուած են»⁵⁶: Սակայն կամայականութիւնն ու անկանոնութիւնը տիրած էին այնտեղ: Փոխադրուած

⁵³ «Հայաստանի կոչնակ» ամսագիր, Լ. տարի, 4 Հոկտեմբեր 1930, թիւ 40, Նիւ Եորք, էջ 1274:

⁵⁴ «Հայաստանի կոչնակ» ամսագիր, Լ. տարի, 23 Օգոստոս 1930, թիւ 34, Նիւ Եորք, էջ 1083: Նաեւ «Ապագայ» եռօրեայ, Ժ. տարի, թիւ 73, 26 Յուլիս 1930, Փարիզ, էջ 2:

⁵⁵ «Հայաստանի կոչնակ», ամսագիր, Լ. տարի, 4 Հոկտեմբեր 1930, թիւ 40, Նիւ Եորք, էջ 1274:

⁵⁶ «Ապագայ» եռօրեայ, Ժ. տարի, թիւ 73, 26 Յուլիս 1930, Փարիզ, էջ 2:

180 ընտանիքի տեղաւորման գործն ալ կ'ընթանար անգլուխ, այնպէս որ յետագայ ամիսներուն անոնցմէ մօտ վաթսուն ընտանիք պիտի զգուէին կամայականութիւններէ եւ պիտի վերադառնային Գամիշլի: Բայց Գամիշլի մնացողներուն վիճակը առաւել միսթարիչ չէր, մտածող իսկ չկար, «կարծես բոլոր թափուած աշխատանքը եւ կատարուած հանգանակութիւնները այս (180) ընտանիքի վրայ մսխելու էր նպատակը»⁵⁷:

1930-ի 10 Յուլիսի տուեալներով՝ Թէլ Պրագի երկու գիւղերու մէջ կար շուրջ 500 աշխատող (300 այր եւ 200 կին)՝ հողագործ, հիւսն, կառուպան, պարտիզպան, ջրհոր փորող եւ այլն: «Իւրաքանչիւր գիւղ երեք հոր ունի: Ճաղճաղ գետի երեսէն 3—3 ու կէս մէ(ե)թր ցած է: Հողը ցորենի մշակութեան եւ ծառատնկութեան համար յարմար է»⁵⁸:

Թէլ Պրագի սահմանին մէջ նորակառուց ՍԱՀԱԿԱՇԷՆ եւ ՄԵՍՐՈՊԱՇԷՆ երկու հայ գիւղերու շինութեան, պարենաւորման եւ արջառներու գնման համար մինչեւ 19 Նոյեմբեր 1930 թ. ծախսուած դրամներու համագումարը եղած է 5422 օսմ[անեան] հնչուն ոսկի՝ վեր. Շիրաճեանի եւ պրն. Միշէլ Թերճանեանի ներկայացուցած տետրակներուն համաձայն⁵⁹: Սակայն խնամատարութեան գանձարանին մէջ հաւաքուած 5039 օսմանեան հնչուն ոսկի գոյացած էր, եւ այս գումարը «հազիւ կը բաւէ նախատեսուած 100 ընտանեաց գիւղ մը հիմնելու համար»⁶⁰: Սակայն, հակառակ խնամատարութեան կամքին, ընտանիքներու թիւը կը բարձրանայ 180-ի, «որոնք անպայման կ'ուզեն ընտրուած բնակավայրին կապուիլ, իրենց եղբայրակիցներուն հետ»⁶¹:

Գաղթականաց խնամատարական ենթայանձնախումբը «Քննական այցելութիւն դէպի Մեսրոպաշէն եւ Սահակաշէն նորահաստատ հայ գիւղերը» տեղեկագիրին մէջ հետաքրքիր տեղեկութիւններ կ'արձանագրէ:

Գաղթականաց խնամատարական ենթայանձնախումբի պատուիրակութիւնը Սուրիոյ հիւսիսարեւելեան հատուածի հայ գաղթականներու այցելելու նպատակով կը հասնի տարածք (Ճեզիրէի շրջան), հանդիպում կ'ունենայ Է ֆրանսական բարձրաստիճան պաշտօնեաներու եւ տեղական կառավարական ներկայացուցիչներու հետ, որոնք կը խոստանան

⁵⁷ ՍՕԽ ԿՎԱ, նոյն տեղը, թ. 111:

⁵⁸ «Ապագայ» եօթեայ, Ժ. տարի, թիւ 73, 26 Յուլիս 1930, Փարիզ, էջ 2:

⁵⁹ ՄՏԿԿ ԲԹԱ, հ. 3, ց. 1, թղթ. 82, թ.22:

⁶⁰ «Հայաստանի կոչնակ» ամսագիր, Լ. տարի, թիւ 40, 4 Հոկտեմբեր 1930, Նիւ Եորք, էջ 1274:

⁶¹ Անդ:

հնարաւոր միջոցներով օգնել եւ գոհացում տալ կատարուած դիմումներուն: Ապա Տէր Զօրէն, Հասիշէն ետք պատուիրակութիւնը կ'այցելէ Մեսրոպաշէն նորահաստատ նոր գիւղը: «Անկեղծ հաճոյքով ու միաժամանակ զարմանքով տեսանք դպրոցական սաներ, որոնք հայկական երգերով մեզ դիմաւորելու եկած էին: Զարմանքով ըսինք, որովհետեւ հայ լեզուին գոյութեանն իսկ անծանօթ այս տղաքները մէկ օրէն միւսը հայ երգը կը թրթռացնէին դեռ երէկ ամայի այս հողամասերուն մէջ»⁶²: Մեսրոպաշէնէն ետք կ'այցելեն Սահակաշէն (Թէլ Պրագ Ա.):

Խնամատարութեան կողմէ ներկայացուած 15 նոյեմբեր 1930-ի տեղեկագիրին համաձայն՝ Սահակաշէն գիւղին մէջ կառուցած են 75 միայարկ բնակարան, Ճաղճաղ գետին եզերքը, որ կը կրեն թիւ 1-էն մինչեւ 75 թուանշանները: Վերնայարկ սենեակ մը եւս կառուցուած էր, որ պիտի ծառայէր իբր ննջարան եւ գրասենեակ՝ հոն գտնուող Խնամատարութեան ներկայացուցիչներուն, իսկ ներքեւի յարկը պիտի ծառայէր որպէս դպրոց եւ եկեղեցի: Սակայն այդ տարածքը յարմար չնկատուելով՝ կ'որոշուի առանձին եկեղեցի եւ դպրոց կառուցել: «Նկատի ունենալով եկեղեցիի եւ դպրոցի յատկացուած տեղին անյարմարութիւնը, երկու գիւղերուն մէջ գտնուած պարապ գետնին վրայ շինել եկեղեցի եւ դպրոց» պատուիրակութեան կողմէ կը թելադրուի տեղի պատասխանատուներուն⁶³: Գիւղը ունեցած է 344 անձ (հայ), որոնց մեծ մասը զբաղած է հողագործութեամբ: Գիւղի մէջ առկայ եղած է 5 շտեմարան՝ սննդեղէնի, սերմնացու պահելու համար, եւ տասը մասնաբաժինէ բաղկացած գոմ՝ խաշնեբու համար⁶⁴:

Մեսրոպաշէն գիւղը կառուցուած եղած էր Սահակաշէնէն 1040 մեթր դէպի հարաւ՝ Ճաղճաղ գետէն գրեթէ 100 մեթր հեռու: Ի տարբերութիւն նախորդին՝ գիւղին մէջ կառուցուած է 62 (64)⁶⁵ միայարկ բնակարաններ՝ մէկէն մինչեւ 62 թուագրուած: Նաեւ երկու վրանայարկ սենեակ

⁶² ՄՏԿԿԱ ԲԹ, հ. 3, ց. 1, թղթ. 82, թ. 20: Բնակող գաղթականներուն 10 առ հարիւրը միայն հայերէն գիտէր. տէն «Ապագայ» եռօրեայ, Ժ. տարի, թիւ 73, 26 Յուլիս 1930, Փարիզ, էջ 2:

⁶³ ՄՏԿԿԱ ԲԹ, հ. 3, ց. 1, թղթ. 82, թ. 23:

⁶⁴ ՄՏԿԿԱ ԲԹ, հ. 3, ց. 1, թղթ. 82, թ. 22:

⁶⁵ «Հայաստանի Կոչնակ» ամսագիր, ԼԱ. տարի, Ապրիլ 1931, թիւ 17, էջ 539: ՍՕԽ ԿՎԱ տեղեկագիրին համաձայն, «այդ երկու գիւղերու մէջ կը մնան հիմա միմիայն 110–120 ընտանիքներ, որոնց համար շինուած են մէկ սենեակնոց տուններ. երկու գիւղի համար տրամադրուած են միմիայն 30 լուծք. ընտանիք գլուխ տրուած է մէկական այծ: Իմ գալէս վերջ տուած են նաեւ սերմնացու եւ մինչեւ հունձք բաւելու շափ ալիւր եւ ձաւար»: Տէն ՍՕԽ ԿՎԱ ատենագրութեան տետրակ 1931–1933, «Տեղեկագիր Յունուար–Սեպտեմբեր 1930», թ. 111:

կառուցուած է ամբարանոցներուն վրայ՝ խնամատարութեան ներկայացուցիչներուն եւ կամ գիւղը պատահաբար հանդիպող ճամբորդներուն համար: Գիւղը ունեցած է 5 ամբարանոց, 10 աշքով գոմ մը՝ խաշներ եւ այլ անասուններ պատսպարելու համար: Բնակչութեան թիւը՝ 229 անձ, «չնչին բացառութեամբ մը, ամէնքն ալ հողագործութեամբ կը պարապին»⁶⁶:

Իրականութեան մէջ Գաղթականաց պատուիրակութեան այցելութեան գլխաւոր առաքելութիւնն էր հանդիպում կազմակերպել այդ շրջանի հայ գաղթականներու հետ եւ թելադրանքով, յորդորներով եւ խորհուրդներով զգաստ պահել շրջապատի այլ ազգի բնակիչներէն, որպէսզի Թուրքիոյ կողմէ կազմակերպուած սադրանքներուն զոհ չերթան: Անոնք բազմակողմանի բացատրութիւններով կը թուէին բարիքները, որոնք կրնային յառաջ գալ գործի լրջութեամբ եւ այն չարիքներն ու վնասները, որոնք երեւան կրնային գալ անհամաձայն նիստ ու կացէն եւ անխորհուրդ քայլերէն: Պատուիրակութեան անդամ Արմէն Մազլումեան, անդրադառնալով լեզուի հարցին, կոչով հանդէս կու գայ ներկայներուն, որ թէեւ կորսնցուցած են իրենց մայրենի լեզուն, «բայց քանի որ զտարին հայեր են, պէտք է որ ունենան հայուն խելքն ու ուշիմութիւնը, մնան հաւատարիմ աւանդապահները իրենց հայրենի սովորութիւններուն եւ բարքերուն եւ իրենց բարի ու պարկեշտ կենցաղովը պտղաբերեն Ազգին կողմէ իրենց համար թափուած ջանքերն ու ծախսուած գումարները»⁶⁷:

Թէլ Պրագ գիւղի պատասխանատու (հսկիչ) կը նշանակուի Մուշեղ անունով անձնաւորութիւն մը, ազգանունը չէ յիշատակուած: 1930-ի սկիզբը զինք կը փոխարինէ Յովհաննէս Անդրէասեան: Գիւղի ժողովուրդը 6 Ապրիլ 1931 թուակիր, 1019 համարակալ՝ Տ. Արտաւազդ արք.ին ուղղած նամակով կը յայտնէ, թէ գիւղի ժողովուրդը չափազանց զոհ եղած է Մուշեղէն եւ կը խնդրէ կրկին ուղարկել Թէլ Պրագ՝ որպէս հսկիչ⁶⁸: Անոնց խնդրանքը անպատասխան կը մնայ եւ Անդրէասեան կը շարունակէ իր պաշտօնը կատարել: Սակայն Հալէպի թղթակիցի 19 Յուլիս 1930 թ. փոխանցած տեղեկութեան համաձայն՝ Գամիշլիի տեղացիներէն Միշէլ Էֆէնտի Տօմ, որ կը տիրապետէր «արաբերէն, թուրքերէն, ֆրանսե-

⁶⁶ ՄՏԿԿԱ ԲԹ, հ. 3, ց. 1, թղթ. 82, թ. 22:

⁶⁷ ՄՏԿԿԱ ԲԹ, հ. 3, ց. 1, թղթ. 82, թ. 21:

⁶⁸ Ա. ՖԻՇԵՆԿԱԶԵԱՆ, Հայերու հոսքը դէպի Սուրիոյ հիւսիսարեւելեան..., նշ. աշխ., էջ 320:

րէն եւ քիւրտերէն լեզուներու, կ'ըսուի թէ երկու գիւղերուն ընդհանուր գիւղապետ պիտի կարգուի»⁶⁹:

Գաղթականաց Կեդրոնական յանձնաժողովի պատուիրակութեան բազմաճիւղային կազմով այս շրջաններու մէջ յայտնուիլը, սակայն, սկիզբ առած անհաշտ կեցուածքը իրարու նկատմամբ ու կամայականութիւնը իր անդրադարձը կ'ունենայ նոր ձեւաւորուող հայ գաղութի վրայ, եւ շատ շանցած տեղացիները կը սկսին անհաշտ աչքով դիտել գաղթականներու տեղաւորման գործը: Բացի արտաքին ազդակներէն՝ նորահաստատ Սահակաշէնի ժողովականներու անհամաձայնութեան պատճառով վէճն ու կռիւր անպակաս էին: Երկու գիւղերու բնակչութիւնը ընդհանուր ժողով կը գումարէ 1 Օգոստոս 1931-ին, ուր ներկայ կ'ըլլան Մեսրոպաշէնի ժողովականներն ալ: Տէր Հօր՝ Գաբրիէլ քահանայի նախագահութեամբ կ'որոշուի նոր ընտրութիւն կատարել եւ երկու գիւղերու ներկայացուցիչներու հաւանութեամբ նոր անդամներ նշանակելով՝ յառաջացնել թաղական խորհուրդ, որ յօժարութեամբ կ'ընդունին եւ կ'ուխտեն միատեղ անկեղծութեամբ ու հաւատարմութեամբ ծառայել նոյն նուիրական գործին: Կը խնդրեն Թէլ Պրագի համար կնիք դրկել:

Այս բարեփոխումներէն ետք կ'ենթադրուէր միջավայրի անդորրութիւն եւ հարցերու բարուք լուծում: Սակայն կը կատարուի անսպասելի: Թէլ Պրագ փոխադրուած գաղթականներէն (180 տուն) 60 ընտանիք կը վերադառնայ Գամիշլի՝ չկարենալով հանդուրժել տիրող կացութեան: Կար այլ պատճառ մը եւս. գաղթականներու տեղաւորման հարցով զբաղող բոլոր մարմինները սկիզբի իսկ օրէն այն յոյսը ներշնչեցին «գաղթականներուն որ ըլլալիք կարգադրութենէն բոլորը պիտի օգտուին անխտիր», եւ տուած յոյսերը «պատճառ դարձան որ գաղթականները ամիսներով սպասեն անգործ»⁷⁰:

Ապրիլ 1931 թ. տուեալներով՝ Թուրքիա մնացած ազգայիններու նոր հոսք կը սկսի այս տարածք, որոնք թրքական սովորութեան համաձայն՝ «կողոպտուած մերկ ու անօթի մեր գիրկը կը նետուին օգնութիւն խնդրելով, քարացած սրտերն անգամ չեն հանդուրժեր այս ողբալի տեսարանին, մինչեւ հիմա ներկայ Մարտին (1931 — Ա. Ֆ.) հոս հասած են 35-էն 40 տուն»⁷¹:

⁶⁹ «Ապագայ» եռօրեայ, Ժ. տարի, թիւ 73, 26 Յուլիս 1930, Փարիզ, էջ 2:

⁷⁰ ՍՍՕԽ ԿՎԱ, ատենադրութեան տեսութիւն 1931–1933, «Տեղեկագիր Յունուար-Սեպտեմբեր 1930», թ. 111:

⁷¹ ԲՀԹ ԱԱԱ (Թէլ Պրագի թղթածրար), 6 Ապրիլ 1931:

Համայնքի պատասխանատուները եկողներէն կ'իմանան, որ Թուրքիա կը պարպուի. բոլորը գաղթականութեան ցուպը առած պատրաստ են գալու, մինչեւ անգամ բռնի դաւանափոխուածներն ալ, եթէ ճար ու ճամբայ գտնեն⁷²:

14 Օգոստոս 1931 Թէլ Պրագ կ'այցելեն Միհրան Պասմաճեան (Պասմաջեան) եւ Միսակ Մելքոնեան՝ որոշ կարգադրութիւն կատարելու տառապեալ ժողովուրդին համար, որոնք կը տանջուէին անջուր եւ ամայի անապատի մէջ. «Մենք ալ այս անապատին մէջ կը տանջուինք.... երկու տարի եւ ջուր ջուր կը կանչենք. բայց լսող մը չեղաւ որ գոնէ մեր ցաւերուն գոհացում տար»⁷³: Երկու ներկայացուցիչները կը ներկայացնեն իրենց առաջարկները, սկզբնական շրջանին գիւղացիները համամիտ չեն գտնուիր, որովհետեւ բացի բարոյականէ՝ նիւթական աջակցութիւն կը պահանջուէր, ինչ որ անհնարին էր իրենց համար: Բայց վերջ ի վերջոյ կը համաձայնին առաջարկութեան:

1931-ի կէսերուն (Յունիսին) Սահակաշէն եւ Մեսրոպաշէն նորահաստատ երկու գիւղերու բնակչութիւնը կը հաշուէր 150 ընտանիք (353 արական եւ 324 իգական): Մէկ տարուան ընթացքին գիւղը հիւրընկալեր է «17 ընտանիքներ, որոնք գաղթած են Թուրքիայէն: Գիւղերէն այլուր մեկնողներ չեն եղած»⁷⁴: Բայց Թէլ Պրագի երկու գիւղերու բնակչութիւնը նոյն տարուան ցանքերուն փճացումի պատճառով դժբախտութեան կը մատնուի: Տարաբախտ գիւղացիները Սուրիոյ չորս կողմերը կը դիմեն իրենց թշուառ ընտանիքին օրապահիկը հայթայթելու. անբաւարար արդիւնքով ետ դարձան ոմանք հիւանդ եւ ոմանք ալ անյաջող: Թէլ Պրագի ամայութիւնը գրկած անմխիթար կը սպասէին իրենց սեւ ճակատագիրին:

Հակառակ կատարուած բոլոր աշխատանքներուն եւ տրուած խոստումներուն կեանքը այնքան ալ հեշտ չէր ընթանար Թէլ Պրագէն ներս: Կային այնպիսի դժուարութիւններ, որոնք կախեալ էին տեղական եւ

⁷² ԲՀԹ ԱԱԱ (Թէլ Պրագի թղթածրար), ն. տ.:

⁷³ Տէս, ԲՀԹ ԱԱԱ, Թէլ Պրագի թղթածրար, 23 Օգոստոս 1931 եւ 10 Նոյեմբեր 1931: «Պատ. Հոգատարութեան կողմանէ հողէն ու ջուրէն հասկցող պր. Միսակ Մելքոնեան հոս եկաւ. Թումբ շինելու գործին ձեռնարկեց. գիւղացիք ամենայն սիրով գործին լծուեցաւ. օրական 100 բանուոր կ'աշխատէր. հողով. մարով խոտով պէնտ մը շինել սկսան 40 մեթր երկայնութեամբ, 4 մեթր բարձրութեամբ եւ 3 մեթր լայնութեամբ: Դժբախտաբար ջուրը լճանալով պատը փլաւ եւ 30—35 օրուան արիւն քրտինք աշխատանք պարապ գնաց. պր. Միսակն ալ ձգեց գնաց տարաբաղդ ժողովուրդը իրենց սեւ բաղդին կախուած մնացին, ունին միայն պր. Միսակի կողմէ առնուած է 1700ի չափ սերմնացու ցորեն եւ բաց ասկից գարի ալ սերման համար.....»:

⁷⁴ ՄՏԿԿԱ ԲԹ, հ. 3, ց. 1, թղթ. 82, թ. 28:

Ֆրանսական իշխանութիւններէն: Միաժամանակ ճաղճաղ գետի ջուրի անհասանելիութիւնը, շրջապատի ցեղախումբերու վերաբերմունքը հայ բնակչութեան նկատմամբ եւ գիւղէն ներս տիրող անհամաձայնութիւնը պատճառ պիտի հանդիսանային, որ մարդիկ լքեն տարածքը եւ հեռանան:

Սահակաշէնէն բացի՝ Վարին գիւղին մէջ (Մեսրոպաշէն) ալ երկպառակութիւններ կը ծագին պատասխանատուններու միջեւ, եւ գիւղը երկուքի կը բաժնուի: Օգոստոսի վերջերը Սահակաշէնէն 10–12 ընտանիք կը փոխադրուին Հալպայ գիւղ, իսկ Վարի գիւղէն 15 ընտանիք եւս կը մեկնի: «...Մնացեալներն ալ կէսէն աւելի գրեթէ մեկնելու վրայ են, յուսահատեալ եւ առանց որեւէ միւրթարութիւն մը ստանալու. Ի դարձուցանել զերեսս Քոյ յինէն նմանիցեմ յայնոսիկ ոչք իջանեն ի գուր»⁷⁵ (հմմտ. Սաղմ. Ճեմ. 7),— կը գրէ Տ. Գաբրիէլ քհն. Բերիոյ թեմի Առաջնորդին:

1931-ի Հոկտեմբերի տուեալներով՝ արդէն Սահակաշէն եւ Մեսրոպաշէն գիւղերէն հեռացած էր շուրջ 30–35 տուն⁷⁶: Հետզհետէ շարունակուող գաղթը կասեցնելու համար ջանքեր կը գործադրուին, սակայն ապարդիւն. «Ի զուր անցած է ամէն ջանք գիւղացիները տարհամոզելու, որ տեղանքը չլքեն»⁷⁷:

Նորագաղթ հայութեան կացութեան մասին կ'արձագանգեն Սփիւռքի որոշ թերթեր: Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւնը իր թիւ 19617 համարակալ 11 Մայիս 1932 նամակին մէջ, ուղղուած բժ. Ալթունեանին, հետեւեալը կը գրէ. «Թէլ Պրագի նորահաստատ գիւղերուն տխուր կացութիւնը մեզ կը վրդովէ բնականաբար, բայց չի զարմացներ, որովհետեւ մենք առաջին օրէն այդ ուղղութեամբ կատարուած ջանքերուն համամիտ չի գտնուեցանք (չգտնուեցանք), որովհետեւ համոզուած էինք որ ընտրուած շրջավայրը անյարմար էր»: «Վերջերս այս մասին մեզի կատարուած դիմումներուն հետեւանքով, Միութեանս պատուիրակ Տ. Բաշալեանի միջոցաւ ժընէվի մէջ հետապնդեցինք այդ հարցին լուծումը, որուն իբրեւ հետեւանք նանսէնեան օֆիսը պէտք եղած հրահանգները տուած է Սուրիոյ Բարձր Գոմիսէրին բարեացակամ ուշադրութիւնը հրաւիրած է Թէլ Պրագի հայ գաղթականներու դժբախտ վիճակին վրայ»⁷⁸ եւ յոյս կը յայտնէ, որ գործնական միջոցներ ձեռնարկուին, նաեւ

⁷⁵ ԲՀԹ ԱԱԱ (Թէլ Պրագի թղթածրար), 20 Սեպտեմբեր 1931:

⁷⁶ ԲՀԹ ԱԱԱ (Թէլ Պրագի թղթածրար), 10 Նոյեմբեր 1931:

⁷⁷ «Եփրատ» եօթեայ, Ե. տարի, թիւ 502, 15 Յունիս 1932, Հալպայ:

⁷⁸ ԲՀԹ ԱԱԱ (Թէլ Պրագի թղթածրար, Բ(Փ)արիզ, 11 Մայիս 1932 թուակիր նամակ:

հնամատարական յանձնախումբին կը թելադրէ հետաքրքրուիլ այդ շրջանի հայերու վիճակով:

1932-ի կէսերուն բնակիչները ձգած ու հեռացած էին գիւղէն:

Գաղթականաց Տեղաւորման յանձնախումբը 24 Մայիս 1932-ին կը հասնի Թէլ Պրագ, երբ երկու գիւղերու բնակիչները մեծ մասամբ հեռացած էին եւ «մէկ քանի պահապաններ մեզ կը սպասէին»: Սկզբնական շրջանին կ'որոշուի դաշտի աշխատանքը յանձնել արաբ պահապաններուն, սակայն աւելի նպատակայարմար կը համարեն 12 հայ կանչել եւ փրկել հունձքը: Աշխատանքը սկսած էր տալ իր արդիւնքը, երբ «վերջին ջուր տրուելէն առաջ Ճաղճաղին ջուրը կտրուեցաւ. կորեկը չորցաւ»⁷⁹: Փետրուար 1933 — Յուլիս 1933 թթ. Գաղթականաց Տեղաւորման յանձնախումբը Գամիշլիէն եւ ուրիշ շրջաններէն ութը հայ ընտանիք կը հրաւիրէ աշխատանքի. «Ամէն ընտանիք ամսական չորս սուրիական հաշուով ընդունեցինք իբրեւ պահապանութեան վարձք»⁸⁰: Ապարդիւն:

1933 թ. Օգոստոսէն — 1934 թ. Սեպտեմբեր՝ վեց ընտանիք եւս կը բերեն բնակեցման համար: Անոնց մէջ կը գտնուէր Բարունակ Շիշիկեանը. ան հայերէն եւ արաբերէն լաւ գիտէր, հմուտ՝ կազմակերպչական աշխատանքներուն: Զայն գիւղի պատասխանատու կը նշանակեն: Վեց ընտանիքները, առանց յուսահատելու, ամէն ջանք կը կատարեն, որ գիւղը բարգաւաճի: Վերջին հունձքէն քաջալերուած Հալէպի գաղթականներէն եւ ուրիշ տեղերէն 10(18) ընտանիք կը փոխադրուի Թէլ Պրագ (1934—1935 թթ.): Այս պարագային պահանջք կը զգացուի գիւղապետի մը, սակայն Հասիշէի կառավարիչը կը թելադրէ՝ գիւղապետ ընտրելու համար պայման էր, որ գիւղը ունենար 100—120 բնակիչ: Վերջապէս 12. 11. 1934-ին կանոնաւոր ընտրութիւն կը կատարուի պետական պատասխանատուներու ներկայութեամբ եւ Թէլ Պրագը իր կառավարիչներով պաշտօնապէս կը ճանչցուի⁸¹:

Յետագայ տարիներուն Թէլ Պրագի մէջ բնակութիւն կը հաստատէ շուրջ 200 հայ ընտանիք. սակայն անցեալի դժուարութիւնները կը շարունակեն մնալ նոյնը:

Թէլ Պրագի երկու հայ գիւղականները կը գոյատեւեն՝ բաւական բարւոք պայմաններ ստեղծելով իրենց բնակիչներուն: 1947—1948 թթ. մեծ

⁷⁹ Ա. ՖԻՇԵՆԿԱԶԵԱՆ, Հայերու հոսքը դէպի Սուրիոյ հիւսիսարեւելեան..., նշ. աշխ., էջ 329:

⁸⁰ Ա. ՖԻՇԵՆԿԱԶԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 329:

⁸¹ Ա. ՖԻՇԵՆԿԱԶԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 330—331:

մասամբ Հայաստան կը մեկնին, իսկ ոմանք Գամիշլի, Հասիչէ եւ այլ վայրեր⁸²:

1959-ին՝ դէպի Ճեզիրէ իր հովուական այցելութեան ընթացքին, Բերիոյ Թեմի Առաջնորդ Տ. Ղեւոնդ արք. Չէպէեան Մայիսի 16-ին կ'այցելէ նաեւ Թէլ Պրագ, կը հանդիպէ տեղի հայ գիւղացիներու հետ եւ կը լսէ անոնց դժուարութիւնները: Առաջնորդի տեղեկութեան համաձայն՝ 1959-ին «...գիւղի մէջ կը բնակին 22 ընտանիք, ընդհանրապէս հողագործ: Եկեղեցի եւ դպրոց չունին: 1954-ին Կրթական Տնօրէնութիւնը վարժարան մը հաստատած է եւ հայ փոքրիկներ հոն կը յաճախեն: Հասիչէի քահանան երբեմն կ'այցելէ»⁸³:

Կրթական կեանք

Թէլ Պրագի գաղթականներուն 10 առ հարիւրը միայն հայերէն գիտէր⁸⁴, ուստի անհրաժեշտ էր մատղաշ սերունդի հոգեմտաւոր դաստիարակութեան գործընթացը յաջող կերպով կատարելու համար եկեղեցւոյ եւ կրթարանի մը գոյութիւնը:

6 Նոյեմբեր 1931 թուակիր նամակով Մեսրոպաշէն գիւղի հայերը Բերիոյ Թեմի Առաջնորդին ուղղած նամակով կը տեղեկացնեն, թէ Թէլ Պրագի երկու գիւղերն ալ կանոնաւոր դպրոց չեն ունեցած, երբեմն վրաններու տակ, երբեմն նոր շինուած խրճիթներու եւ կամ գիւղերէն մեկնող ընտանիքներու տուններու մէջ տեղի ունեցած է դասաւանդութիւնը: 1930 թ. դպրոց յաճախող աշակերտ-աշակերտուհիներու ընդհանուր թիւը 126 էր (89 մանչ եւ 37 աղջիկ): Իսկ 1931-ին՝ 105 (75 մանչ եւ 30 աղջիկ): Գիւղի մասնաւոր դպրոցը՝ իր երեք բաժիններով, երկու տարուան ընթացքին, 1930—1931 թուականներուն, ունեցած է երեք ուսուցիչ, երկուքը՝ տեղացի գաղթականներէն եւ ընտրուած պատասխանատու խնամատարութեան կողմէ՝ Ներսէս Մամիկոնեան ու Գէորգ Թումասեան, իսկ երրորդը՝ Զօհրապ Տատոյեան՝ Կարմիր Խաչի կողմէ⁸⁵: Գիւղի բնակչութիւնը, անբաւարար համարելով ուսուցիչներու դասաւանդման եղանակը, աւելի նպատակայարմար կը գտնէ այն, որ «սոյն նորահաստատ գաղութներուն

⁸² ՄՏԿԿ ԲԹԱ, հ. 3, ց. 1, թղթ. 86, թ. 23:

⁸³ Անդ:

⁸⁴ Տէս «Ապագայ» եռօրեայ, Ժ. տարի, թիւ 73, 26 Յուլիս 1930, Փարիզ, էջ 2:

⁸⁵ ԲՀԹ ԱԱԱ (Թէլ Պրագի թղթածրար), 6 Նոյեմբեր 1931, թ. 1:

համար արժանիքի տէր ֆրանսերէն ու արաբերէն լաւ գիտցող ուսուցիչ մը ղրկուէր, որովհետեւ գրեթէ բոլորը քրտախօս են ու տեղական լեզուներէն զուրկ: Ինչ վարքով պիտի կրնան վարուիլ դրացիներու հետ, քանի որ ամէն լեզուէ զուրկ են»⁸⁶: Գիւղի պատասխանատուները կը խնդրեն, որ ուսանողութեան համար երկու ուսուցիչ բաւարար է, երրորդը՝ նախընտրելի է ուսուցչուհի մը ըլլայ՝ նպաստելու իգական սեռին դաստիարակութեան⁸⁷:

Իրականութեան մէջ դպրոցը բաղկացած եղած է սենեակէ մը, ուր միասնաբար համախմբուած են եւ մանկապարտէզի, եւ նախակրթարանի աշակերտները: 1938–1939 թթ. Թէլ Պրագի հոգաբարձութիւն — թաղական խորհուրդը, անյարմար նկատելով դպրոցի թէ՛ վայրը, թէ՛ շէնքը, յառաջիկայ տարեշրջանի համար կը նախատեսէ դպրոցի լաւ եւ յարմար շէնք մը կառուցել՝ 3–4 սենեակով: Խորհուրդը կ'որոշէ յանձն առնել պատերը բարձրացնել աղիւսով, բայց երդիկը ծածկելու համար գերանի եւ տախտակի կարիք պիտի ունենայ, որուն համար դիմած է Ուսումնական խորհուրդին՝ աջակցելու խնդրանքով: Ուսումնասիրութիւնները ցոյց կու տան, թէ նոր սենեակներու կառուցման աշխատանքները նիւթերու անբաւարարութեան պատճառով կը յետաձգուին: Երկու գիւղերու պատասխանատուները կը փորձեն իրարմէ անկախ երկու կառոյցներու մէջ շարունակել իրենց կրթական աշխատանքը: Մետրոպաշէնի թաղական խորհուրդը, շրջանի մէջ ունենալով ազգային կառոյց, մեծ բակ՝ բաւական սենեակներով, որ նախապէս կը տրամադրուէր պեղումներ կատարող անգլիացիներուն, երկուքը կը վերածէ դասարաններու: Սահակաշէնի պատասխանատուները եւս իրենց տարածքին մէջ դպրոցի վերաբացում կը կատարեն:

1941 թ. երկու գիւղերը կ'ունենան մէկ թաղական խորհուրդ եւ մէկ վարժարան՝ Սահակեան երկսեռ վարժարան անունով:

Դպրոցը սկզբնական շրջանին դասագիրք չունենալու պատճառով դժուարութեան կը մատնուի. «...իններորդ ամիսն է որ դպրոցը կը շարունակենք առանց գիրքի, սակայն երանի որ չբանայինք, որովհետեւ առանց գիրքի դպրոցը կարգի չի մտներ»⁸⁸:

Գաղթականաց Խնամատարական յանձնախումբի կողքին Սու-

⁸⁶ ԲՀԹ ԱԱԱ (Թէլ Պրագի թղթածրար), 6 նոյեմբեր 1931:

⁸⁷ ԲՀԹ ԱԱԱ (Թէլ Պրագի թղթածրար), 6 նոյեմբեր 1931, թ. 1:

⁸⁸ ԲՀԹ ԱԱԱ (Թէլ Պրագի թղթածրար), 13 Յունուար 1931:

ըրիահայ Օգնութեան Խաչը եւս իր նպաստը պիտի ունենար ոչ միայն առողջապահական, այլեւ կրթական բնագաւառէն ներս՝ այնտեղ ուսուցիչ ուղարկելով:

Ստորեւ կը ներկայացնենք ԹԷԼ Պրագի բնակչութեան թիւը 1935–1955 թթ.

ԹԷԼ Պրագ	բնակչութիւն	ԹԷԼ Պրագ	բնակչութիւն	ԹԷԼ Պրագ	բնակչութիւն
1935	94 անձ	1942	577 անձ	1949	70 անձ
1936	80	1943	280	1950	124
1937	50	1944	263	1951	84
1938	147	1945	255	1952	92
1939	238	1946	278	1953	100
1940	280	1947	40	1954	չէ յիշատակուած
1941	217	1948	67	1955	92

РЕЗЮМЕ

Провозглашение Мустафой Кемалем Ататюрком Турецкой Республики не положило конец государственной политике антиармянского преследования. Напротив, политической основой вновь сформированного правительства было укрепление и распространение турецкого национализма.

В статье рассматривается миграция армян из бывших, армянонаселенных районов Западной Армении и Малой Азии в северные и северо-восточные районы Сирии, а также усилия, предпринимаемые местными армянскими благотворительными организациями для помощи мигрантам и реализации кампании по переселению беженцев в эти районы и предоставлению средств, способствующих их вовлечению в новые условия окружающей среды и процветанию вновь созданной общины.

SUMMARY

The proclamation of the Republic of Turkey by Mustafa Kemal Ataturk did not put an end to the state policy of anti-Armenian persecutions. On the contrary, the policy of the newly-formed government was the strengthening and deployment of the Turkish nationalism.

The present article discusses the migration of the indigenous Armenians from Western Armenia and Armenian populated areas of Asia Minor to the northern and northeastern regions of Syria. It also describes the efforts made by local Armenian charity organizations to help out the migrants and implement a campaign to relocate them to these areas and provide necessary funds, so that they could be integrated in the newly formed community and work towards its prosperity.

